

Globalització en el segle XXI i relacions laborals

Encarna Herrera Martínez

PID_00207433

Els textos i imatges publicats en aquesta obra estan subjectes –llevat que s'indiqui el contrari– a una llicència de Reconeixement-NoComercial-SenseObraDerivada (BY-NC-ND) v.3.0 Espanya de Creative Commons. Podeu copiar-los, distribuir-los i transmetre'ls públicament sempre que en citeu l'autor i la font (FUOC. Fundació per a la Universitat Oberta de Catalunya), no en feu un ús comercial i no en feu obra derivada. La llicència completa es pot consultar a <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/es/legalcode.ca>

Índex

Introducció	5
Objectius	6
1. Globalització en el segle XXI	7
1.1. La mundialització	7
1.2. La tesi sobre la teoria dels sistemes mundials	8
1.3. La societat de la informació o societat xarxa i la globalització ...	10
1.3.1. L'economia global	10
1.3.2. L'àmbit de treball	12
1.3.3. Els mercats financers	13
1.3.4. El paper de l'estat nació	13
1.3.5. Neoliberalisme	14
1.4. El sistema d'estratificació mundial	14
1.5. Globalització i pobresa	15
2. Estat del benestar i globalització	17
2.1. Tipologia dels règims de l'estat del benestar	18
2.2. Crisi de l'estat del benestar	21
2.3. El cas espanyol de l'estat del benestar	23
3. Relacions laborals i globalització	25
4. La negociació col·lectiva: nous reptes	29
4.1. La conciliació de la vida familiar i laboral	31
4.2. Panorama a Espanya	32
Resum	35
Bibliografia	37

Introducció

En aquest mòdul analitzarem la globalització, l'estat del benestar i les relacions industrials en les societats industrials avançades. Partint de la definició del concepte de *globalització*, exposarem tres grans aproximacions per teoritzar sobre la intensificació de les relacions entre països: el concepte de *societat de la informació* o *societat xarxa* i la globalització de Manuel Castells, el sistema mundial d'Immanuel Wallerstein i la mundialització d'Anthony Giddens.

Abordarem el concepte d'*estat del benestar* i presentarem la tipologia de règims d'estat del benestar elaborada per Esping-Andersen. En vista d'aquesta tipologia, i de l'aportació d'altres autors, analitzarem les especificitats del cas espanyol i els reptes que es plantegen actualment en la mateixa dinàmica del sistema de l'estat del benestar per la crisi econòmica i pels processos de globalització.

A continuació, analitzarem les relacions laborals i la globalització, concretament el tema de la flexibilitat i les modalitats de flexibilitat i del paradigma de la flexiseguretat i la pertinència d'aplicar-la a Espanya. També examinarem l'impacte de la contractació temporal al nostre país. Finalment, abordarem els reptes de la negociació col·lectiva en el nostre entorn.

Objectius

Els objectius d'aquest mòdul són els següents:

- 1.** Reflexionar sobre el concepte de *globalització* en les diferents accepcions i àmbits d'aplicació: econòmic i productiu, cultural i social.
- 2.** Aportar la reflexió sobre una tipologia de règims d'estats del benestar, analitzant els reptes que planteja actualment la globalització a l'estat del benestar.
- 3.** Fer una reflexió sobre el concepte de *flexibilització* i sobre la situació actual de les relacions industrials.
- 4.** Analitzar el paper de la negociació col·lectiva en relació amb la flexibilització.

1. Globalització en el segle XXI

D'entrada, analitzarem el concepte de *globalització* i reflexionarem sobre els determinants dels processos de globalització en què estem immersos.

La globalització es pot entendre com el procés fonamentalment econòmic que consisteix en la creixent integració de les diferents economies nacionals en un mercat capitalista mundial, en què les transaccions de béns i serveis es produeixen a escala mundial i en què es destaquen uns significatius moviments financers a escala transnacional.

El desenvolupament de les TIC i la generalització de l'ús d'aquestes tecnologies han afavorit aquest procés econòmic, que també és social i cultural.

Entre els conceptes que s'han fet servir per a anomenar la interrelació entre els diferents països a escala mundial hi ha els de *globalització*, *mundialització*, *internacionalització* i *imperialisme*, que han accentuat la importància d'uns o altres aspectes o àmbits en què s'ha produït aquesta relació. Actualment destaca, per l'ús que se'n fa, el terme *globalització*, encara que pot tenir diferents significats segons els autors i el context disciplinari.

Algunes de les principals teories que s'han ocupat del desenvolupament mundial són l'imperialisme, el neoimperialisme, la teoria de la dependència i la teoria del sistema mundial, que tenen en comú la importància que encertadament han atribuït al paper de les grans corporacions transnacionals o multinacionals, encara que compartirien la debilitat de centrar-se gairebé exclusivament en els factors econòmics del desenvolupament del sistema mundial.

1.1. La mundialització

Alguns autors han cridat l'atenció sobre el procés que s'estaria produint en les nostres societats, que estan cada vegada més interconnectades o internacionalitzades. És el cas d'Anthony Giddens, que fa servir el terme *mundialització* per a referir-se a la relació i interrelació cada vegada més profunda que hi ha entre els països en els àmbits econòmic, comercial, cultural i, encara que molt menys, polític.

Giddens considera que el món s'ha convertit en molts aspectes importants en un sol sistema social a causa dels llaços d'interdependència, que van en augment: les connexions socials, polítiques i econòmiques travessen les fronteres entre països i condicionen decisivament la vida dels seus habitants. El terme que descriu aquesta creixent interdependència de la societat és el de *mundialit-*

Referència bibliogràfica

A. Giddens (1994). *Sociología*. Madrid: Alianza.

Referència bibliogràfica

A. Giddens (1994). *Sociología*. Madrid: Alianza.

zació, que s'ha d'entendre com el reordenament del temps i de la distància en la vida social. Aquest fenomen no és nou, sinó que es remunta al temps en què la influència occidental va començar a estendre's pel món fa dos o tres segles, encara que actualment es desenvolupa amb rapidesa. Giddens considera que algunes de les teories que han tractat del tema del desenvolupament mundial han posat l'accent en els aspectes econòmics, que són fonamentals, encara que cal tenir en compte la importància que tenen en la creixent interdependència les influències culturals, polítiques i els mitjans de comunicació, entre altres.

Els processos de globalització es troben entre els canvis socials més transcendents que s'estan produint en l'actualitat, i l'anàlisi sociològica s'ha de fer tenint en compte que les societats no estan aïllades. Segons aquest autor, qüestions com les ecològiques o evitar la confrontació militar a gran escala són temes que tenen un abast mundial.

Les tecnologies de telecomunicació permeten una comunicació instantània d'un lloc del planeta a un altre i els avenços en el transport han facilitat un intercanvi ràpid entre països. Les amenaces mediambientals han sorgit com un dels perills més grans que ha d'encarar la humanitat en un futur bastant pròxim, i entre les més importants hi ha la producció de residus, la contaminació i l'esgotament dels recursos minerals.

“El sentimiento actual de habitar en un mundo es, en buena medida, el resultado del alcance internacional de los medios de comunicación. Los programas informativos de televisión proporcionan un mosaico de imágenes internacionales. Se ha creado un orden mundial de la información, es decir, un sistema mundial de producción, distribución y consumo de los bienes informativos”.

A. Giddens (1994). *Sociología* (pàg. 596). Madrid: Alianza.

1.2. La tesi sobre la teoria dels sistemes mundials

El *sistema mundial modern* és un concepte teòric que fa referència a un sistema de poder i de rols econòmics desiguals entre nacions, semblant a un sistema d'estratificació internacional, que s'ha desenvolupat des del segle XVI. Aquest concepte forma part d'una teoria que analitza les societats en termes de la posició que ocupen respecte al sistema global, que s'anomena *teoria dels sistemes mundials*, creada per Wallerstein i desenvolupada en la seva obra principal, *The Modern World-System* ('El modern sistema món').

Un *sistema món* és una unitat composta d'una única divisió del treball i diversos sistemes culturals que pot estar dotat d'un sistema polític comú; en aquest cas es tracta d'un imperi món. Si no està dotat d'un sistema polític comú, es tracta d'una economia món. En la nostra història hi ha hagut dos tipus de sistemes mundials:

- L'imperi mundial, basat en una dominació política i econòmica.
- L'actual sistema econòmic mundial, basat en una dominació econòmica.

L'objectiu de l'imperi món és tant la dominació política com l'econòmica; en canvi, en el modern sistema món, les elits són elits econòmiques preocupades pels beneficis. En l'Europa del segle XVI, es va desenvolupar una economia món fins a convertir-se en una economia capitalista en què es van integrar diversos processos de producció, organitzats entorn de la divisió del treball i la tensió entre el centre i la perifèria.

Wallerstein considera que una nació central domina les altres nacions quan té lideratge simultani en tres dimensions econòmiques durant un període llarg:

- Productivitat (elabora productes d'alta qualitat i baix preu).
- Mercat mundial.
- Finances.

El sistema mundial capitalista es troba lluny de l'homogeneïtat en termes culturals, polítics i econòmics; es caracteritza per profundes diferències en el desenvolupament cultural, per l'acumulació del poder polític i capital. Hi ha una divisió perdurable del món en el nucli, la semiperifèria i la perifèria. Les tres principals divisions del sistema mundial són les següents:

- Nacions centrals diversificades econòmicament, riques i poderoses; estructura ocupacional complexa i menys desigualtat social interna.
- Nacions perifèriques menys diversificades econòmicament, que presenten una gran desigualtat social interna.
- Nacions semiperifèriques (posició intermèdia), encaminades cap a la industrialització i l'economia diversificada.

Per a Wallerstein, la globalització no és un fenomen nou o relativament nou:

Referència bibliogràfica

H. R. Kerbo (2003). *Estratificació social y desigualdad*. Madrid: McGraw-Hill.

“Algunos sostienen que el proceso continuo de mecanización de la producción resultará en la eliminación de empleos posibles. No lo creo. Podemos todavía inventar otras tareas para la fuerza de trabajo. Otros declaran que la revolución informática acarreará un proceso de globalización que en sí hace caduco el rol de los estados. No lo creo tampoco, porque la globalidad ha sido elemento esencial de la economía-mundo capitalista desde el siglo XVI. No es nada de nuevo”.

I. Wallerstein (1995, 2-6 d'octubre). “La reestructuración capitalista y el sistema-mundo”. A: *Conferència Magistral en el XX Congrés de l'Associació Latinoamericana de Sociologia*. Mèxic.

1.3. La societat de la informació o societat xarxa i la globalització

Finalment, exposarem la visió de Manuel Castells sobre la globalització i la societat xarxa, que és rellevant i exerceix molta influència entre els estudiosos, malgrat que globalment no són compartides. Encara que ens centrarem en la concepció que té de l'economia global, per a Castells la globalització es tracta d'un fenomen d'un abast ampli, que va més enllà de l'àmbit econòmic i que inclou els àmbits cultural, social, polític i de la vida quotidiana.

1.3.1. L'economia global

Segons Castells, actualment estem immersos en una economia de la informació, que és de caràcter global. Castells distingeix entre *economia global* i *economia mundial*. Considera que una economia global és un fenomen nou històricament i diferent d'una economia mundial. Esmenta Wallerstein i Braudel com els autors que van aportar la idea que l'economia mundial (caracteritzada per una acumulació de capital que es produïa arreu del món) havia existit a Occident des del segle XVI. Per a ell, però, una economia global és diferent:

“Es una economía con la capacidad de funcionar de manera unitaria en tiempo real o en un tiempo establecido, a escala planetaria”.

M. Castells (1997). *La era de la información: economía sociedad y cultura*. Vol. 1: *La sociedad red* (pàg. 140). Madrid: Alianza.

Només a finals del segle XX l'economia mundial va arribar a fer-se global de debò a partir de les TIC, que representen la nova infraestructura¹, a partir de l'ajuda de polítiques de liberalització i desregulació aplicades pels governs i per les institucions internacionals. Aquesta globalitat es dona en tots els processos i elements del sistema econòmic.

⁽¹⁾Entesa com la base material de la societat des de la perspectiva teòrica marxista de l'estratificació social.

Els mercats laborals no són totalment globals, exceptuant un segment de professionals i científics, però el treball és un recurs global de tres maneres:

- Les empreses trien on s'emplacen per trobar la força de treball que necessiten segons qualificació, costos o control social.
- Les empreses poden demanar força de treball molt qualificada de qualsevol lloc del món.

- La mà d'obra entra a qualsevol mercat per iniciativa pròpia, i arriba des de diversos llocs geogràfics en forma d'immigració, per més que s'hi posin controls.

La transformació més important de l'economia global és la gestió de la producció i distribució i el procés de producció en si mateix. Els segments dominants de la majoria dels sectors econòmics s'organitzen a escala mundial pel que fa a la manera d'actuar i formen una "trama global". El procés de producció incorpora components que empreses diferents han produït en diversos llocs. No solament hi està implicada una empresa global, sinó que hi ha unes aliances estratègiques i uns projectes de cooperació entre grans empreses i xarxes de petites i mitjanes empreses.

Per a Castells, hi ha una economia global perquè les economies d'arreu del món depenen del rendiment del seu nucli globalitzat, nucli que inclou els mercats financers, el comerç internacional, la producció transnacional i, en certa manera, la ciència i la tecnologia i el treball especialitzat.

El comerç internacional, que com hem dit és un component fonamental de l'economia global, ha augmentat substancialment en l'últim terç del segle XX, tant pel que fa al volum com al percentatge sobre el PIB en els països desenvolupats i en els països en via de desenvolupament. Juntament amb l'expansió del comerç internacional s'ha produït una tendència cap a la diversificació relativa de les àrees de comerç. Les economies de l'Organització de Cooperació i Desenvolupament Econòmic (OCDE), però, continuen tenint el 71% del total mundial de les exportacions de béns i serveis a finals del segle XX.

El desenvolupament de l'economia a llarg dels anys noranta va obligar Castells a reconsiderar la tesi de la regionalització, que va sostenir en les primeres edicions de *La sociedad red* (primer volum de la trilogia *La era de la información: economía sociedad y cultura*), i va explicar que la regionalització del comerç és complementària del comerç que es produeix entre regions –interregional– i hauria crescut amb aquest comerç. És a dir, es donaria un creixement del comerç entre les regions i també a l'interior de cada regió –interregional? / intraregional?. La Unió Europea (UE) és una economia, no una regió.

Sembla que hi ha una escassa regionalització de l'economia global més enllà del model d'acords i disputes comercials entre els Estats Units, la Unió Europea i el Japó, i a més les àrees d'influència entre aquestes tres potències econòmiques se superposen cada vegada més. El procés de regionalització de l'economia global s'ha dissolt a favor d'una estructura de pautes comercials en múltiples xarxes i estrats, estructura que no es pot entendre usant la categoria país com a unitat comercial i de competència.

Referència bibliogràfica

M. Castells (1997). *La era de la información: economía sociedad y cultura*. Vol. 1: *La sociedad red* (pàg. 150). Madrid: Alianza.

Referència bibliogràfica

M. Castells (1997). *La era de la información: economía sociedad y cultura*. Vol. 1: *La sociedad red* (pàg. 155). Madrid: Alianza.

Així, els mercats de serveis i productes es globalitzen cada vegada més, però les unitats comercials actuals no són els països, sinó les empreses i les xarxes d'empreses.

No totes les empreses venen mundialment, encara que aquest sigui el seu objectiu estratègic, directament o mitjançant vincles amb xarxes que operen arreu del món, però cal tenir present que els mercats interiors continuen representant el percentatge més important del PIB en la majoria dels països. Els sectors i les empreses que produeixen béns i serveis que no es comercialitzen a escala internacional no es poden entendre aïlladament dels que sí que ho fan. El dinamisme dels mercats interns depèn de la capacitat de les empreses i xarxes d'empreses internes de competir globalment.

Castells també destaca la importància del paper dels governs i de les institucions internacionals en el procés de globalització, les seves actuacions en el foment, la restricció i la configuració del lliure comerç:

“La complejidad de la interacción entre las estrategias gubernamentales y la competencia comercial no se pueden entender por medio de las nociones simplistas de regionalización y bloques comerciales”.

M. Castells (1997). *La era de la información: economía sociedad y cultura*. Vol. 1: *La sociedad red* (pàg. 157). Madrid: Alianza.

1.3.2. L'àmbit de treball

El nou sistema té unes conseqüències molt importants sobre l'àmbit de treball. Hi ha una relació positiva entre regions, països i empreses, d'una banda, i entre desenvolupament tecnològic, creació d'ocupació i creació d'ocupació qualificada, de l'altra. El canvi fonamental és la flexibilització (“desrigidització”) de l'ocupació, el final de l'ocupació estable de llarga durada i la individualització de la relació entre treballador i ocupador, entre treball i capital. Aquesta individualització trenca la relació entre sindicats i empreses, eix fonamental de la societat industrial.

En la societat xarxa, la nova estructura socioeconòmica desconcentra les grans organitzacions del treball i individualitza el seu procés de manera que modifica la relació entre treball i capital.

“[La globalització] no es una ideología, es un proceso histórico, económico, social y cultural en marcha que forma parte íntima de nuestra sociedad. Lo que resulta ideológico es afirmar que porque hay globalización tiene que haber capitalismo y además imposible de cambiar; es ideología asimilar globalización a mercados sin control, pero el proceso objetivo está aquí”.

M. Castells (2000). “Globalización, sociedad y política en la era de la información”. *Bitácora* (vol. 4, núm. 1, pàg. 46).

Referència bibliogràfica

M. Castells (2000). “Globalización, sociedad y política en la era de la información”. *Bitácora* (vol. 4, núm. 1, pàg. 42-53).

Una conseqüència de la manera com s'està aplicant aquest model (de l'aplicació, no del model) és un augment de la desigualtat social, de la polarització de la pobresa i de l'exclusió social. El model és un sistema dinàmic i productiu, però aplicar-lo sense cap mena de regulació social genera efectes devastadors en molts països.

1.3.3. Els mercats financers

La intermediació més important que es produeix en l'economia actual és la dels mercats financers. La globalització d'aquest mercat ha vingut donada per dos processos: la desregulació i la liberalització dels mercats financers arreu del món.

“No es un simple hecho económico tecnológico sino una determinación política, puesto que los gobiernos decidieron desregular e imponer el libre flujo de capitales a lo largo de todo el planeta. [...] No son pues procesos espontáneos obedientes a la lógica automática del capital, sino que el capital tiene la lógica que se le deja tener, y si se le permite adquirir una lógica no controlada, entonces es imparable y catastrófico”.

M. Castells (2000). “Globalización, sociedad y política en la era de la información”. *Bitácora* (vol. 4, núm. 1, pàg. 46-47).

La desregulació i la tecnologia dels models matemàtics van permetre crear el mercat de derivats financers, els anomenats *productes financers sintètics*, amb els quals negocien els intermediaris financers.

Els mercats financers estan connectats de tres maneres:

- Els productes derivats dels mercats financers prenen valors de diferents països i pugen i baixen en funció del que passa a un producte concret en un país determinat.
- Els circuits electrònics de connexió dels mercats financers permeten les transferències instantànies de capital.
- El procés de certificació financera, en què les empreses avaluadores de països, mercats i empreses fan pujar i baixar països o empreses segons el comportament del mercat mundial.

Castells comentant els ítems anteriors diu “¿A eso le llamamos mercado? Yo le llamo turbulencia de la información, un autómata alimentado por la información de todo el mundo”

1.3.4. El paper de l'estat nació

Castells assenyala que entre les identitats específiques i els fluxos globals hi ha una víctima, l'estat nació, que ha perdut poder i cada vegada és menys capaç de gestionar les dimensions clau de l'economia i de la societat. L'estat nació cada vegada és menys representatiu de la força de les identitats específiques i menys capaç de gestionar els fluxos globals de capital, producció, comunica-

Referència bibliogràfica

M. Castells (2000). “Globalización, sociedad y política en la era de la información”. *Bitácora* (vol. 4, núm. 1, pàg. 42-53).

Referència bibliogràfica

M. Castells (2000). “Globalización, sociedad y política en la era de la información”. *Bitácora* (vol. 4, núm. 1, pàg. 48).

ció, tecnologia i comerç; per això entra en crisi arreu del món i aquesta crisi es veu magnificada per la deslegitimació de les institucions polítiques. En la mesura que els estats miren de participar de la globalització, perden la legitimitat davant els ciutadans: intenten controlar els fluxos globals i creen aliances i institucions supranacionals, com la Unió Europea, a les quals cedeixen sobirania per accedir a algun nivell de contracte, amb costos elevats. Algunes de les decisions polítiques governamentals escapen a l'estat nació, que subsisteix com a institució, però deixant de ser estat nació sobirà, canviant el seu paper. L'actual sistema d'institucions polítiques funciona amb decisions i estratègies consensuades entre institucions a diferents àmbits (nacional, internacional).

1.3.5. Neoliberalisme

Castells considera que el neoliberalisme és una ideologia perillosa perquè elimina l'última oportunitat que hi hagi un control sobre uns fluxos globals que, ara com ara, tenen un efecte destructiu, i aporta quatre reflexions sobre aquest tema:

- La concertació internacional entre estats nació és un element essencial de cooperació i acció eficaç.
- La política de l'era de la informació requereix un nou estil polític de constant negociació i reajustament dels fluxos globals i de la societat. És essencial establir una relació democràtica i de confiança per a negociar amb el món, per a negociar, és clar, amb la societat de manera participativa.
- La política mediàtica és el terreny de la política, avui. En la societat de la informació, la condició de la política és que tot passa pels mitjans, incloent-hi Internet i les maneres en què els ciutadans reben informació, formen la seva opinió i generen la seva decisió.
- La descentralització regional i local i el desenvolupament d'un teixit participatiu multiplica la connexió entre estat i societat.

Tot això requereix un ancoratge en una identitat: saber qui som i tenir un projecte de cap a on anem; és a dir, saber el que volem, tenir un projecte col·lectiu.

1.4. El sistema d'estratificació mundial

Un altre aspecte important per considerar en l'anàlisi de la interconnexió a escala mundial dels països és l'estratificació social i la desigualtat; és a dir, tenir en compte un enfocament que prevegi l'estructura social a escala mundial. Així, seguint Kerbo, podem considerar que l'estratificació social és modelada per tres estructures bàsiques:

- Estructura de la propietat.

Referència bibliogràfica

M. Castells (2000). "Globalización, sociedad y política en la era de la información". *Bitácora* (vol. 4, núm. 1, pàg. 42-53).

- Estructura de l'autoritat burocràtica.
- Estructura ocupacional.

Aquestes dimensions exerceixen la influència dins de cada nació i hi configuren el sistema de classes. I això mateix que passa dins de cada nació, també passa a escala mundial, en què les tres estructures esmentades configuren un sistema d'estratificació mundial, en què els països tenen el paper de rics o de desfavorits, o un paper intermedi. Totes les regions del món cada vegada estan més interrelacionades en un sistema econòmic mundial. I hi ha un sistema d'estratificació mundial que produeix desigualtat entre nacions i entre classes socials dins un país.

1.5. Globalització i pobresa

Una gran part de la població mundial té dificultats d'accés al menjar, a condicions de vida sana, a aigua neta, a l'educació, o es veu amenaçada per una baixa esperança de vida, per la propagació de malalties, com la sida, i hi ha molts països en què aquestes dades de pobresa i desigualtat empitjoren a mesura que avança la globalització.

L'observació de dades estadístiques posa en evidència l'augment de les desigualtats de la renda i de la riquesa a partir de l'acceleració de la globalització. La pobresa ha augmentat a finals del segle XX i la diferència entre els rics i els pobres del món també. Això produeix el fenomen de l'emigració il·legal a països rics. Aquesta immigració implica que un dels factors més importants de l'estratificació global són els drets de ciutadania. Un estudi dut a terme el 2004 per Fritzell i Ritakallio sobre la base del llindar del 60% de la mitjana de renda disponible de l'OCDE, i també l'enquesta Phogue del 2000 a Espanya, ens indiquen que, usant la tipologia d'estats del benestar d'Esping-Andersen, els països amb més risc de pobresa són els anglosaxons, seguits dels mediterranis (Itàlia i Espanya) i a certa distància els continentals (Bèlgica, Alemanya, Holanda).

Encara que en la dècada dels vuitanta va descendir, en la dels noranta la pobresa va augmentar en general, i va superar les xifres de partida de vint anys enrere. Analitzat l'efecte de les transferències públiques (ajudes públiques) sobre la pobresa, s'ha documentat que tenen un efecte positiu, en el sentit que llimen els índexs de pobresa.

En una anàlisi duta a terme a Espanya i en l'entorn europeu entre els anys 2005 i 2011, es mostra un augment de les desigualtats respecte a l'entorn europeu. L'anàlisi es va fer sobre taxes de pobresa totals i per a grups d'individus amb característiques diferents: sexe, edat, composició de la llar, nivell educatiu, intensitat de la feina remunerada. La característica més determinant per a caure en la pobresa va ser el tipus de llar.

Referència bibliogràfica

H. R. Kerbo (2003). *Estratificación social y desigualdad*. Madrid: McGraw-Hill.

Referència bibliogràfica

H. R. Kerbo (2003). *Estratificación social y desigualdad*. Madrid: McGraw-Hill.

Referència bibliogràfica

J. J. González; M. Requena (ed.) (2008). *Tres décadas de cambio social en España*. Madrid: Alianza.

Referència bibliogràfica

M. Requena; J. Rald; L. Salazar (2011). "Estratificación y clases sociales". A: *Informe España 2011: una interpretación de su realidad* (pàg. 301-366). Madrid: Fundación Encuentro.

Segons dades consultades a Eurostat, el coeficient de Gini² ha augmentat a Espanya entre els anys 2008 i 2011, i ha passat del 31,3 al 34, mentre que s'ha mantingut en un valor de 30,8 aproximadament en el conjunt de la Unió Europea dels 27.

⁽²⁾El coeficient de Gini mostra la desigualtat en els ingressos.

Resum

Hem abordat aspectes relacionats amb la interdependència creixent entre els països a partir de les aportacions d'autors rellevants que l'han estudiada àmpliament. La globalització s'ha d'entendre en les diferents accepcions i àmbits d'aplicació que té: econòmic i productiu, cultural i social. També cal remarcar la situació de desigualtat i pobresa que genera el procés de globalització i la coincidència que hi ha sobre aquesta qüestió entre els qui l'estudien.

2. Estat del benestar i globalització

A partir de la definició del concepte d'*estat del benestar* i de la tipologia de règims d'estats del benestar proposada per Esping-Andersen, analitzarem el cas d'Europa i d'Espanya davant la crisi econòmica i l'actual globalització, i els reptes que planteja a l'estat del benestar, i també comentarem les possibles sortides que hi poden haver.

Podem considerar que l'estat del benestar és el “resultado de la manera como las sociedades industriales se dotan de mecanismos de protección y de seguridad frente a los riesgos de la economía de mercado”; és una “expresión de un acuerdo o pacto social entre diversos actores sociales y/o políticos [...] en busca de la cohesión social necesaria para el buen funcionamiento de la economía y la sociedad en su conjunto”.

J. J. González (2008). “Estado del bienestar y desigualdad”. A: J. J. González; M. Requena (ed.) (2008). *Tres décadas de cambio social en España* (pàg. 174). Madrid: Alianza.

Entre els actors que intervenen en l'acord sobre el qual es fonamenta l'estat del benestar tenim la patronal, els sindicats i els partits polítics. La fórmula de l'acord pot variar d'una nació a una altra, segons una sèrie de factors: econòmics (nivell de desenvolupament), culturals (tradicions nacionals en seguretat i protecció social), polítics (estratègies dels partits que intervenen en la construcció dels estats del benestar).

L'estat del benestar també es pot veure a partir de l'“acción pública dirigida a asegurar a los ciudadanos un bienestar mínimo frente a riesgos vitales como la enfermedad, la invalidez, la vejez, la falta de ingresos, así como a promover la materialización de los derechos sociales tales como el derecho a la educación, a la vivienda y a la familia. Los estados del bienestar concretan sus acciones mediante la regulación pública de los mercados y las familias y mediante prestaciones pecuniarias o de servicios a sus ciudadanos”.

A l'hora d'establir els pactes, es pot distingir entre estratègies maximalistes i minimalistes, segons que s'assigni el paper predominant a l'estat o al mercat. Les estratègies maximalistes les solen promoure partits socialdemòcrates i les minimalistes, partits liberals.

Referència bibliogràfica

J. J. González (2008). “Estado del bienestar y desigualdad”. A: J. J. González; M. Requena (ed.) (2008). *Tres décadas de cambio social en España* (pàg. 385). Madrid: Alianza.

2.1. Tipologia dels règims de l'estat del benestar

Hi ha una aportació clàssica que elabora el concepte de *règim de benestar* considerant que *règim* es refereix a “los modos en que se reparte la producción de bienestar entre el estado, el mercado y las familias”. Es tracta de la tipologia de règims de benestar d'Esping-Andersen que remarca que la seva tipologia no és dels estats del benestar, ni de les polítiques socials individuals, sinó que es tracta d'una tipologia de règims d'estat del benestar, en el sentit que s'ha definit un règim, que és més ampli.

Moreno diu que aquest és l'enfocament més influent al debat conceptual i metodològic sobre l'estat del benestar des que es va elaborar el 1990. Concep que els estats del benestar estan formats per diversos encaixos institucionals de caràcter econòmic, social i polític i que cal identificar els elements que afecten la política social i el benestar dels ciutadans i la barreja privat-públic. Es tracta sobretot d'analitzar tres grans dimensions:

- Les relacions entre l'estat i el mercat.
- Les formes d'estratificació.
- El grau de desmercantilització.

La tipologia està pensada des de la relació que té amb la desigualtat social, atén el disseny institucional dels estats del benestar i els resultats obtinguts en termes d'igualtat, i està constituïda per grans tres tipus de règims de benestar:

- **Règim liberal** (per exemple, els Estats Units i els països anglosaxons). Compromís polític de minimitzar l'estat, individualitzar els riscos i fomentar les solucions del mercat. Predomina en països on no hi ha hagut moviments socialdemòcrates o han estat febles. Té tres característiques fonamentals:
 - Les garanties socials es limiten als riscos inacceptables. Adopta una definició restringida a l'hora de triar quins subjectes tenen dret a aquestes garanties.
 - Abraça una concepció restringida sobre quins riscos s'han de considerar socials. Els serveis familiars es veuen com una activitat del mercat i una responsabilitat individual.
 - Fomenta el mercat que conrea els dualismes: els subjectes de riscos acceptables es poden valer per si mateixos; els subjectes amb riscos inacceptables passen a ser dependents de l'assistència social.
- **Règim conservador** (per exemple, Alemanya i Itàlia). La transformació envers el capitalisme del benestar es va dur a terme a partir de coalicions democratacristianes o conservadores i se sustenta en tres elements bàsics: corporativisme, estatisme i familiarisme.

Referència bibliogràfica

G. Esping-Andersen (2011). *Fundamentos sociales de las economías postindustriales* (pàg. 102). Barcelona: Ariel.

Referència bibliogràfica

L. Moreno (2001). “La «vía media» española del modelo de bienestar mediterráneo”. *Papers* (núm. 63 i 64, pàg. 67-82).

Referència bibliogràfica

G. Esping-Andersen (2011). *Fundamentos sociales de las economías postindustriales* (pàg. 103-114). Barcelona: Ariel.

- Corporativisme. Impregna els sistemes de seguretat social: posa èmfasi en la seguretat social obligatòria, prevista amb plans de pensions més o menys residuals per a estrats que no tenen una relació laboral normal, la qual cosa ha fet que la provisió del benestar per part del mercat sigui marginal.
- Estatisme. La intervenció de l'estat en aquest model
- Familiarisme. És especialment remarcable a l'Europa meridional i al Japó. Consisteix en una combinació d'una protecció social, esbiaixada a favor de l'home cap de família, i el caràcter central de la família com a dispensadora de cures i responsable del benestar dels seus membres. Crida l'atenció que hi ha una prescripció legal segons la qual els pares són responsables dels fills en cas de necessitat en països com Àustria, Alemanya, Itàlia i Espanya. Constitueix una resposta a la fallada de la família. Hi ha una forta protecció laboral dels adults que ja tenen feina i dels caps de família masculins. Les polítiques de formació i d'ocupació activa tendeixen a ser marginals.

- **Règim socialdemòcrata** (per exemple, els països escandinaus). Es caracteritza per l'universalisme. Els drets es vinculen als individus i es basen en la ciutadania, abans que en una necessitat demostrada o en una relació laboral (temptativa deliberada de marginar el paper de l'assistència basada en les necessitats). Està especialment compromès amb una cobertura de riscos global i uns nivells de subsidi generosos.

Defensa la pràctica de l'universalisme, la promoció activa del benestar i de les oportunitats vitals, i la redistribució i eliminació de la pobresa. Fa un esforç actiu i explícit per desmercantilitzar el benestar i minimitzar o abolir la dependència del mercat. Atorga un caràcter marginal als serveis del benestar privat. Representa un nexce dominat per l'estat. Posa l'accent en la desfamiliarització. La plena ocupació ha constituït un compromís fonamental. El benestar escandinau i la política d'ocupació s'han formulat en termes de "productivisme"; és a dir, implica que l'estat del benestar ha de garantir que tothom disposi dels recursos i de la motivació necessaris per a treballar. Hi ha coincidències en el fet que és resultat de diverses dècades de govern socialdemòcrata fort. Per raons pressupostàries s'han reduït les prestacions socials.

Tipus de règim	Liberal	Socialdemòcrata	Conservador
Paper de la família	Marginal	Marginal	Central
Paper del mercat	Central	Marginal	Marginal
Paper de l'estat	Marginal	Central	Subsidiari
Modalitat de solidaritat predominant	Individual	Universal	Parentiu/Corporativisme/Estatisme

Espanya
<p>Tenint en compte aquesta taula, a Espanya li correspon la catalogació següent:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Regulació del mercat: intensa. • Estat del benestar: seguretat social. • Famílies: familiarista.

Tipus de règim	Liberal	Socialdemòcrata	Conservador
Lloc de solidaritat predominant	Mercat	Estat	Família
Grau de desmercantilització	Mínim	Màxim	Alt (per a cap de família)
Exemples de modalitat	Estats Units	Suècia	Alemanya, Itàlia

Font: G. Esping-Andersen (2011). *Fundamentos sociales de las economías postindustriales* (pàg. 115). Barcelona: Ariel

González afegeix un model més a la tríada d'Esping-Andersen. Cada model es pot interpretar com a conseqüència de les limitacions o dels fracassos del precedent i ofereix una seqüència lògica des de la mínima inclusió fins a la màxima inclusió que és la següent:

- Assistencial.
- Corporatiu.
- Bàsic.
- Màxima inclusió (socialdemòcrata).

A continuació es qüestiona les implicacions polítiques dels diferents models i estratègies i elabora les observacions següents per a cada model d'estat del benestar dels quatre que preveu:

- **Model assistencial** (per exemple, els Estats Units). És minimalista i residual, confia la gestió al mercat: no hi ha estat del benestar sinó polítiques antipobresa per a la població per sota del llindar de la pobresa. El model està associat a mercats de treball poc regulats. Es dona una alta segregació ocupacional i una baixa protecció social, que condueix a una divisió interna de les classes treballadores (problemes de desafecció política i baixa participació electoral), la qual cosa fomenta processos de dualització social.
- **Model corporatiu** (per exemple, Alemanya i França). Té sistemes públics i universals en educació i sanitat i presenta un caràcter contributiu en els mecanismes de protecció i seguretat social. Tendeix a reproduir desigualtats de classe i de gènere i a reemplaçar les diferències de classe per les d'estatus. Preveu dues variants en el model: una variant continental i una variant mediterrània (formada pels països del sud d'Europa). El model està associat a mercats de treball altament regulats i protegits, però amb poca capacitat de generació d'ocupació. Es dona una divisió entre treballadors estables i inestables; aquests últims queden a mercè de les polítiques assistencials.
- **Model bàsic**. S'intenta fer una correcció del model corporatiu ampliant la protecció social. Alguns països europeus han seguit aquest intent de correcció del model corporatiu cap al model bàsic.

Referència bibliogràfica

J. J. González (2008). "Estado del bienestar y desigualdad". A: J. J. González; M. Requena (ed.) (2008). *Tres décadas de cambio social en España*. Madrid: Alianza.

- **Model socialdemòcrata** (per exemple, els països escandinaus). És el model de màxima inclusió en què es vol reduir la desigualtat social. En una primera fase, va facilitar una coalició d'interessos entre els treballadors i les classes mitjanes integrades en l'estat del benestar, i l'èmfasi en les polítiques de plena ocupació va permetre la incorporació de la dona al mercat de treball (en el sector públic). La crisi de l'estat del benestar dels setanta es resol amb una reducció del sector públic. El model entra en crisi amb la globalització, quan la despesa social es converteix en un factor limitant de la capacitat competitiva de les economies, afligides de sobrecàrrega fiscal. Els successius ajustos i retallades de la despesa han permès la continuïtat del model, però la globalització fa que el model no es pugui exportar fora dels països escandinaus.

2.2. Crisi de l'estat del benestar

El que caracteritza la situació actual és la crisi de l'estat del benestar, encara que segons Esping-Andersen l'estat del benestar no solament està en crisi des del començament, sinó que està condemnat a tenir crisis inevitables que es van dissipant totes amb el temps. La crisi actual, a diferència de les precedents, que tenien un caràcter endogen, és una manifestació de "xocs exògens" que posen en qüestió la viabilitat de l'estat del benestar.

Esping-Andersen mira d'abordar la nova economia política que està naixent, a la qual anomena *economia postindustrial*. Parteix de la premissa que la transformació postindustrial depèn de la trajectòria; és a dir, les estructures institucionals existents determinen les trajectòries nacionals, i els tipus de règims de benestar que van construir els països, en les dècades dels seixanta i setanta, tenen un efecte sobre les estratègies que s'estan seguint i es poden seguir. Aborda tres aspectes:

- La crisi de l'estat del benestar que es produeix en la interacció entre les parts que formen els règims: mercat de treball, família i estat del benestar.
- La vertadera crisi dels règims de benestar és la disjunció entre l'actual construcció institucional i el canvi exogen: avui dia, l'estructura de riscos socials està canviant perquè canvia la base de l'economia que era dominada per la producció industrial.
- Els riscos naixents tenen a veure amb la transformació dels mercats de treball i la transformació en les famílies; aquestes dues institucions experimenten una forta component d'inestabilitat. La importància de l'aportació d'Esping-Andersen rau en el seu enfocament microscòpic; és a dir, en el fet de considerar que les economies familiars i les decisions econòmiques de les famílies i de les dones són una peça clau que s'ha de tenir en compte.

Referència bibliogràfica

G. Esping-Andersen (2011). *Fundamentos sociales de las economías postindustriales* (pàg. 10-12). Barcelona: Ariel.

Revisió

En vista de les crítiques rebudes (sobre la possibilitat d'ampliar el nombre de models i sobre el fet de no tenir en compte el paper del gènere en l'àmbit de la família), Esping-Andersen revisa el model i arriba a la conclusió que ni el Japó, ni Austràlia, ni els països mediterranis, malgrat que presenten trets que no resulten fàcils de compatibilitzar amb una simple tríada, no mereixen la creació de tipus de règims addicionals a la tipologia inicial, i no veu gaire diferència entre el subrègim mediterrani i el règim de la resta de l'Europa continental.

G. Esping-Andersen (2011). *Fundamentos sociales de las economías postindustriales* (pàg. 124). Barcelona: Ariel.

Per a refermar-se en la tríada, considera que el fet que els tres règims de benestar no deixin de seguir una lògica evolutiva que durant generacions ha experimentat tan poques desviacions del camí pot suggerir que som davant sistemes hegemònics, i és poc probable que la crisi de l'estat del benestar contemporani produeixi gaires canvis en els règims.

Després d'analitzar els riscos actuals, això és, envelliment de la població, famílies inestables, greu disjuntiva entre benestar i llocs de treball, igualtat i plena ocupació, considera que hi ha uns elements clau que formen part del nostre escenari postindustrial: la independència econòmica de les dones, les noves formes de família, la dependència de les nostres estructures ocupacionals respecte del sector de serveis. Per a Esping-Andersen, el repte és com s'ha de redissenyar la tríada de benestar (mercat de treball - família - estat del benestar) de manera que converteixi aquests canvis socials en una cosa que resulti beneficiosa. En la reflexió sobre això apunta que qualsevol futura política de benestar ha de donar una prioritat a unes garanties d'ingressos forts (mitjançant la capacitat, les subvencions a l'ocupació i els subsidis familiars). Si es vol encoratjar a fer que les famílies joves tinguin fills, cal evitar que creixin en la pobresa. Apunta que cal corregir el biaix favorable a les persones d'edat avançada en el sistema de transferències socials, desplaçant recursos als joves. I que potser no podem aspirar a tots els tipus d'igualtat alhora i que cal redefinir el tipus d'igualtat que volem:

“Si nos apegamos a la noción de igualdad para todos aquí y ahora, nunca resolveremos el dilema fundamental de nuestra época”.

G. Esping-Andersen (2011). *Fundamentos sociales de las economías postindustriales* (pàg. 234). Barcelona: Ariel.

Apareixen dues fonts de problemes en relació amb l'exclusió social i les oportunitats vitals de les persones, cosa amb la qual coincideix la literatura especialitzada: els riscos associats a la inestabilitat matrimonial i la pobresa en la infància, i una qualificació insuficient.

La disminució dels riscos que provenen de la família requereix el paquet de mesures socialdemòcrates: serveis de guarderies, incentius per a les mares que treballin, programa de manteniment dels ingressos suficient. I pel que fa als riscos provocats pel mercat de treball, “exige repensar la educación, la capacitación y la cualificación que interesa al mercado”.

Referència bibliogràfica

G. Esping-Andersen (2011). *Fundamentos sociales de las economías postindustriales* (pàg. 235). Barcelona: Ariel.

Tenint en compte que la probabilitat de sortir de la marginalitat augmenta amb la formació ocupacional, una política activa del mercat de treball o un “aprenentatge permanent” són fonamentals: la qualificació constitueix la garantia més gran d’escapar d’una situació desfavorida. Cal comprendre més bé quin tipus d’educació hem de fomentar, i és clau afavorir la capacitat per a aprendre durant tota la vida.

2.3. El cas espanyol de l’estat del benestar

Per a Esping-Andersen, l’estat del benestar espanyol és una variant del model corporatiu, encara que hi ha altres autors (Moreno, 2001; González, 2008) que el qualifiquen de model mediterrani específic per les peculiaritats següents, que segons aquests autors comparteix amb països del sud d’Europa:

- Dualitat entre generositat de beneficis contributius i escassa importància de les prestacions assistencials.
- Sistema redistributiu esbiaixat a favor de la gent gran.
- Tendència a deixar en mans de les famílies decisions i capacitats que en altres casos han estat defamiliaritzades. Aquesta càrrega excessiva en les famílies constitueix un obstacle per a la formació de famílies.
- Familiarisme: patró d’integració laboral representat pel cap de família.

A Espanya, la construcció de l’estat del benestar ha estat coetània a la crisi de l’estat del benestar a escala global i s’ha vist influïda pel debat sobre aquesta crisi. El 1975 comença la transició democràtica i es decideixen les línies del nostre estat del benestar. Malgrat la implantació tardana, s’ha produït una pèrdua de pes de l’ocupació del sector públic, simultàniament a altres països. D’això n’ha resultat que el pes relatiu del sector públic en la segona meitat dels setanta passa del 40% al 50%; als anys vuitanta sobrepasa el 50%; als anys noranta baixa, i al segle XXI està per sota del 40%.

D’altra banda, la incorporació de les dones al mercat de treball els ha comportat un sobreesforç que, a més, s’ha dut a terme en un entorn problemàtic per les dificultats en l’accés a l’habitatge i la falta de suport a les famílies mitjançant guarderies, la qual cosa ha fet caure la fecunditat per sota de la taxa de reemplaçament. Tot això planteja dificultats de sostenibilitat del sistema de la Seguretat Social i de provisió de mà d’obra qualificada per al mercat de treball. Pensar en el futur de l’estat del benestar espanyol, segons González, fa imprescindible raonar sobre el següent:

- S’ha de redissenyar el nostre model corporatiu d’estat del benestar.

Referències bibliogràfiques

L. Moreno (2001). “La «vía media» española del modelo de bienestar mediterráneo”. *Papers* (núm. 63 i 64, pàg. 67-82).

J. J. González (2008). “Estado del bienestar y desigualdad”. A: J. J. González; M. Requena (ed.) (2008). *Tres décadas de cambio social en España*. Madrid: Alianza.

Referència bibliogràfica

J. J. González (2008). “Estado del bienestar y desigualdad”. A: J. J. González; M. Requena (ed.) (2008). *Tres décadas de cambio social en España*. Madrid: Alianza.

- S'han de corregir els biaixos de les polítiques contributives actualment favorables als treballadors centrals i no pas als perifèrics i a les persones de la tercera edat i no pas als joves.

Considera que s'han de conjuminar tres qüestions:

- Un nou gir redistributiu fruit del consens social.
- Un canvi en el mercat de treball que faciliti l'estabilitat de les dones.
- Un canvi en les famílies que faciliti el repartiment de tasques.

3. Relacions laborals i globalització

Aquí reflexionarem sobre el concepte de *flexibilitat* i les relacions industrials. Definirem el concepte de *flexiseguretat*, n'explicarem la polisèmia i les diverses accepcions i plantejarem la pertinència de la implantació d'aquest model o paradigma al cas d'Espanya. També analitzarem l'impacte de la contractació temporal al nostre país.

Darrerament s'observa que les relacions laborals presenten símptomes de **fragilització**. Les estadístiques mostren una disminució dels contractes indefinits i la pèrdua de poder dels sindicats, entre altres fenòmens. En definitiva, el que s'està produint és una individualització de les relacions laborals; és a dir, l'individu es converteix en l'únic responsable de la seva vida laboral i, per tant, passa a negociar directament amb l'empresa les condicions laborals en una negociació directa i individual entre cap i treballador.

Referència bibliogràfica

F. J. Tovar; J. C. Revilla (2012). "La institucionalización de la individualización del trabajo: el concepto de flexiguridad". *Cuadernos de Relaciones Laborales* (vol. 30, núm. 1, pàg. 235-258).

El mercat laboral s'ha flexibilitzat en les últimes dècades, segons coincideixen a dir diversos autors.

La *flexibilitat laboral* és un concepte amb diversos significats i pot presentar diferents formes.

Martínez i Bernardi destaquen els tipus següents de flexibilitat:

"a) numérica, mediante los contratos temporales o a través de los despidos; b) funcional, si los empleados son polivalentes y ajustan sus tareas a las necesidades cambiantes de la empresa; c) salarial, en este caso se ajustan los salarios; d) temporal, varían las horas y jornadas de trabajo; y por último, e) otro tipo de flexibilidad es la que sucede cuando las empresas externalizan el trabajo, contratando los servicios de otras empresas para la realización de algunas tareas, o subcontratando a autónomos".

J. I. Martínez; F. Bernardi (2011). "La flexibilidad laboral: significados y consecuencias". *Política y Sociedad* (vol. 48, núm. 2, pàg. 383).

Segons Castells, la flexibilitat ha augmentat com a conseqüència de la competitivitat provocada per les noves tecnologies i la globalització, la qual cosa ha comportat una forma més individualitzada del treball i la descentralització de la gestió.

Segons Blossfeld, la globalització es caracteritza per la transnacionalització dels mercats, un augment de la competència i un increment de les xarxes d'informació que fa créixer els mercats i provoca canvis inesperats que induïxen a l'aparició de la incertesa i que aquesta incertesa es traslladi de les empreses als treballadors.

El sociòleg Fausto Miguélez, especialista en l'àmbit del mercat de treball, considera que la flexibilitat és una estratègia que fan servir les empreses per a controlar l'organització del treball i que fa que s'abaixin els costos.

Com es pot comprovar, les interpretacions sobre la flexibilitat i la incidència que té en les societats capitalistes avançades són variades.

El concepte de *flexiseguretat* s'ha convertit en un element central de les polítiques europees d'ocupació, context en el qual es va encunyar el terme. Uns quants estudis duts a terme sobre el tema ens descobreixen una visió crítica del fenomen i qüestionen el plantejament que en fa la UE. Així, mitjançant una anàlisi de discurs del document monogràfic elaborat per la Comissió Europea i una revisió de la literatura sobre la matèria, Tovar i Revilla han mostrat que el concepte de *flexiseguretat* és un bon exemple de la tendència generalitzada cap a la individuació de les polítiques d'ocupació a Europa i dels discursos de les gerències de les empreses, que descarrega sobre l'individu la responsabilitat del seu futur laboral. I encara que faria falta un instrument per a mantenir la protecció social davant la fragmentació creixent, en realitat la flexiseguretat s'hauria posat al servei de les característiques del mercat. La protecció de l'ocupació gairebé no apareix en els documents, malgrat que és l'eina ideal per a limitar la flexibilitat i garantir la seguretat. S'apunta que cal crear una jerarquia de valors que permeti combinar les pràctiques del mercat amb elements que no s'hi puguin reduir; és a dir, l'estat ha de prendre partit i intervenir en temes clau com l'origen de la inseguretat laboral i reaccionar davant els nous riscos socials.

“Lo preocupante de la situación analizada es la tendencia a la no problematización de la nueva situación y, del mismo modo, a naturalizar de una manera tan concreta el concepto de flexiguridad como el ideal para alcanzar los objetivos propuestos en el Tratado de Lisboa. [...] Así, flexibilización, concepto naturalizado y no problemático, es considerado por la Comisión como la piedra filosofal a partir de la cual construir todo un sistema de significantes dentro del cual estaría la (nueva) seguridad. La pretensión de naturalizar el nuevo significado del concepto de seguridad implica despojar al trabajador del elemento histórico más importante que le ha venido acompañando en su constante pulso con el empleador, que no es otro que la capacidad para establecer dinámicas colectivas de protección social, así como de defensa o mejora de las condiciones laborales y del empleo ante el Estado y ante la empresa”.

F. J. Tovar; J. C. Revilla (2012). “La institucionalización de la individualización del trabajo: el concepto de flexiguridad”. *Cuadernos de Relaciones Laborales* (vol. 30, núm. 1, pàg. 255).

Una altra aportació interessant que cal considerar és la reflexió sobre el model o paradigma de flexiseguretat i la pertinència de fer-ne una aplicació general a tots els països de l'entorn de la UE. Així, hi ha autors que es plantegen si és possible una aplicació o exportació del model de flexiseguretat, que va néixer de les experiències polítiques de països nòrdics, a països del sud d'Europa i específicament al cas d'Espanya i Itàlia. Aquest model, la Unió Europea l'ha pres com a paradigma per a combinar la flexibilitat del mercat laboral amb el manteniment d'un model social europeu que porti uns mínims nivells de seguretat. Aquests autors consideren que l'aplicació d'aquest model als països

Referència bibliogràfica

L. Leonardi; A. Martín; Ó. Molina; D. Calenda; P. Carrasquer (2011). “¿Es exportable la flexiguridad? Un estudio comparado de Italia y España”. *Cuadernos de Relaciones Laborales* (vol. 29, núm. 2, pàg. 417-443).

de l'Europa del sud és problemàtica i analitzen les tres principals dimensions de la flexiseguretat: la flexibilitat del mercat laboral, les prestacions per desocupació i les polítiques actives d'ocupació a Espanya.

L'adopció d'aquest paradigma es deu a la creixent inseguretat deguda a les formes atípiques d'ocupació (ocupació temporal, ocupació a temps parcial) i l'extensió d'aquestes formes a tots els països de la UE, amb tendència a afectar el gruix de la mà d'obra. El concepte de *flexiseguretat* s'inspira en l'experiència de Dinamarca i Holanda, en la coordinació de les polítiques actives d'ocupació, la política de formació i les mesures de seguretat per desocupació. Aquest model combina tres elements:

- Un mercat laboral flexible numèricament que facilita la transició de sortida, entrada i reincorporació.
- El suport a la transició a una activitat laboral diferent mitjançant programes de formació i reciclatge professional com a part de les polítiques actives d'ocupació.
- Un sistema de solidaritat amb una provisió pública de pensions de protecció contra la desocupació.

Nota

El concepte de *flexiseguretat* té una àmplia varietat de sentits, entre els quals hi ha una estratègia europea per a coordinar les polítiques de mercat de treball, un sistema socioinstitucional o model social, i una eina d'anàlisi per a observar els mercats de treball europeus.

Finalment, aquests autors confirmen que hi ha una distància entre el paradigma ideal de flexiseguretat danès i la realitat dels països mediterranis i les dificultats de països com Espanya i Itàlia per conjugar un equilibri semblant entre flexibilitat laboral i seguretat. Els casos espanyol i italià no s'ajusten a les previsions de convergència induïda des de dalt amb l'aplicació de les polítiques del paradigma de flexiseguretat. Per tant, hi ha fortes resistències a introduir més flexibilitat als mercats de treball del sud d'Europa, ja que aquesta flexibilitat segurament és l'única via per a proporcionar seguretat als treballadors quan les prestacions per desocupació són baixes i tenen una durada insuficient i, a més, hi ha un baix nivell de despesa de polítiques actives d'ocupació.

Un altre tema de gran rellevància en relació amb la flexibilitat són les modalitats de contractació. Els contractes temporals, per exemple, van néixer amb una durada determinada però s'han fet servir en excés, fins al punt que han provocat una debilitat del mercat laboral en el cas espanyol pel cost d'acomiadament més baix que comportaven. Aquesta forma de flexibilitat no afecta tots els treballadors de la mateixa manera:

Nota

La majoria dels contractes temporals són ocupats per treballadors que fan feines permanents. Aquest tipus de contracte es fa servir, llavors, no per a cobrir necessitats temporals de l'empresa, sinó per a fer feines permanents.

- Els joves afectats per aquest tipus de contractes tenen una gran inestabilitat laboral, cosa retarda la formació de famílies.
- Els adults i els grans afectats per aquest tipus de contractes veuen les seves carreres laborals fragmentades i inestables.

La incorporació de les dones al mercat laboral no està relacionada amb la flexibilització, sinó amb el fet que han tingut una educació per a desenvolupar-se en el món laboral. La simultaneïtat entre la flexibilització i la globalització ha ocasionat més de pressa la retirada de molts treballadors grans. No està demostrat que la flexibilització hagi augmentat les desigualtats entre les classes socials i els nivells educatius. Sí que es pot afirmar, en canvi, que ser emigrant s'ha convertit en una causa de desigualtat a l'hora de buscar feina en el mercat laboral espanyol.

En l'apartat següent analitzarem la qüestió de la negociació col·lectiva i els reptes que presenta en les societats avançades.

Referència bibliogràfica

J. I. Martínez; F. Bernardi (2011). "La flexibilidad laboral: significados y consecuencias". *Política y Sociedad* (vol. 48, núm. 2, pàg. 383).

4. La negociació col·lectiva: nous reptes

Podem considerar que es produeix negociació col·lectiva quan les condicions de treball i d'ocupació són regulades conjuntament per les empreses, sia individualment o en grup, i representants d'un grup de treballadors d'aquestes empreses. La regulació es refereix a les condicions de treball i d'ocupació (regles substantives) i també als subjectes organitzats que participen en el procés i als procediments que se segueixen per a dur-lo a terme (regles procedimentals).

Nota

Segons Dunlop, la negociació col·lectiva és un dels quatre procediments ideals típics per a establir i administrar les relacions del treball assalariat.

S. Giner; E. Lamo; C. Torres (ed.) (1998). *Diccionario de sociología* (pàg. 527). Madrid: Alianza.

Per a analitzar la negociació col·lectiva d'un país, cal tenir en compte fonamentalment els àmbits següents:

- **Cobertura.** Es refereix a quantes empreses i a quants treballadors afecta.
- **Nivell.** Pot ser d'empresa, de branca o de sector.
- **Abast.** Fa referència al nombre i al tipus d'aspectes que es regulen.
- **Àmbit territorial.** Pot ser provincial, autonòmic o estatal.
- **Estructura.** Es refereix a si hi ha relació entre diferents nivells de negociació i de quin tipus és.

Des de la sociologia, la negociació col·lectiva és un fenomen social complex, que transcendeix el contingut jurídic formal, que són les regles del procediment i el conveni col·lectiu. La negociació col·lectiva és la manifestació de la institucionalització del conflicte entre el capital i els treballadors assalariats com a subjecte col·lectiu organitzat mitjançant els sindicats. Aquesta institucionalització implica un reconeixement públic de l'existència del subjecte col·lectiu i s'ha aconseguit històricament després de dècades de conflictivitat social. D'altra banda, la relació abraça diferents actors socials amb interessos i lògiques diferents, i es tracta d'una institucionalització canviant, inacabada.

La globalització econòmica i els canvis en l'organització del treball vinculats a la societat del coneixement han generat transformacions importants en el model de negociació col·lectiva:

- La globalització econòmica i especialment la importància creixent de les empreses transnacionals han erosionat, en general, els sistemes de relacions industrials nacionals (els estats han perdut capacitat reguladora) i, en

Referència bibliogràfica

S. Giner; E. Lamo; C. Torres (ed.) (1998). *Diccionario de sociología*. Madrid: Alianza.

particular, els sistemes de representació dels treballadors en les empreses (les empreses tenen més capacitat de pressió sobre els treballadors perquè és més fàcil de traslladar la producció d'una regió a una altra). Això ha contribuït a la cerca de nous àmbits de negociació, amb l'objectiu de compensar la disminució de força dels sindicats nacionals amb una potenciació de l'àmbit supranacional de la negociació col·lectiva.

- S'han ampliat els camps de la negociació col·lectiva. A més de la remuneració i la jornada laboral, que continuen essent els dos més importants, s'han introduït nous camps com la flexibilitat i seguretat, la conciliació de la vida familiar i laboral, la seguretat, higiene i previsió de riscos laborals i la formació professional permanent.
- Ha augmentat la complexitat en tots els camps de la negociació col·lectiva.

Les transformacions socials en les últimes dècades s'han degut principalment als canvis socioeconòmics, els quals han influït en l'àmbit de les negociacions col·lectives perquè afecten les organitzacions tradicionals i modernes en l'estructura de les negociacions col·lectives dins les empreses i dins el sistema de relacions industrials. L'impacte d'aquests canvis es nota tant en l'àmbit col·lectiu, com en l'individual i en la negociació (en aspectes com la remuneració, la distribució de la jornada laboral, la distribució de funcions o la flexibilitat especial), ja que s'han ampliat els camps de negociació. Com dèiem més amunt, a més de la remuneració i la jornada laboral, que continuen essent els dos més importants, s'han introduït nous camps com els següents:

- **Flexibilitat i seguretat.** Els canvis en l'organització del treball vinculats a la societat de la informació tendeixen a incrementar la flexibilitat i, per tant, fan necessari buscar un equilibri entre aquesta flexibilitat i la seguretat en l'ocupació i la protecció dels treballadors.
- **Conciliació de la vida familiar i laboral.** Un augment de la flexibilitat de les condicions de treball permetria que els treballadors milloressin l'equilibri entre la vida laboral i la privada, especialment la vida familiar. Aquest tipus d'acords serien favorables sobretot per a les dones.
- **Seguretat, higiene i previsió de riscos.** L'increment de les formes atípiques de treball (treball a temps parcial, per torns, treball nocturn) afecta negativament la salut del treball.
- **Formació professional permanent.** Aquest aspecte es revela com a imprescindible per a garantir l'ocupabilitat a llarg termini, ja que els treballadors s'han d'adaptar als canvis continus de l'entorn econòmic.

4.1. La conciliació de la vida familiar i laboral

Pel que fa a la conciliació de la vida laboral i familiar, Carrasquer ens diu que no va ser fins al 1997 quan es va fer evident la necessitat d'aplicar polítiques socials que es preocupessin d'aquest tema: la conciliació de la vida laboral i familiar i la igualtat d'oportunitats entre homes i dones.

Es parla de la negociació, a partir dels discursos i de les estratègies que es duen a terme des de la Unió Europea i en concret des de l'Estat espanyol sobre la conciliació de la vida laboral i familiar.

L'autora examina el desplegament de la Llei de conciliació de la vida laboral i familiar, la implantació que se'n fa per mitjà de la negociació i el significat que adopta el concepte de *conciliació* per als diferents actors socials. A més, explica el procés de les decisions preses mitjançant el principi de subsidiarietat, que comença amb la delegació de les autoritats públiques cap a l'autonomia col·lectiva de les parts implicades, donant la possibilitat de negociar i d'arribar a acords; en aquesta negociació es construeixen els primers processos de decisió política. Més endavant, cada govern nacional o la Unió Europea (segons l'àmbit territorial que aculli cada negociació) assumeix l'acord i després s'implementa mitjançant una llei. El problema és que moltes de les matèries de negociació entre els actors són realment limitades; per aquest motiu, hi ha moltes iniciatives d'àmbit europeu que es dilueixen per falta d'iniciativa legislativa.

Carrasquer estima que la conciliació de la vida laboral i familiar no ocupa un lloc central en la negociació, sinó que és més aviat un tema secundari per als actors socials que prioritzen altres qüestions com la qüestió salarial, la jornada laboral o la regulació de la inestabilitat a la feina. Sindicats i empresaris mostren diferències importants davant les pràctiques que es duen a terme sobre la llei actual referent a la conciliació de la vida laboral i familiar: els representants sindicals consideren que les directives europees i la llei espanyola de conciliació del 1999 han tingut un paper revulsiu i difusor en el tema de la conciliació, i els empresaris entrevistats consideren que aquesta llei no feia falta perquè tendeix a "judicialitzar" qüestions pròpies de la gestió de recursos humans.

D'altra banda, aquesta negociació és desigual segons la categoria jeràrquica i els nivells de qualificació dins el mercat de treball: les categories professionals més altes aconsegueixen una més bona conciliació de manera individual o informal i, en canvi, en les categories professionals més baixes la capacitat de decisió o de negociació està subjecta a processos col·lectius, registrats en convenis o en acords interns de l'empresa.

Exemple

La perspectiva empresarial mostra que "la conciliació es dona on hi ha personal d'administració, directius, quadres i personal d'oficina no sotmesos a la pauta de la mà-

Referència bibliogràfica

P. Carrasquer (2007). "Discursos i estratègies al voltant de la conciliació de la vida laboral i familiar en la negociació col·lectiva". *Papers* (núm. 83, pàg. 13-36).

quina". L'explicació que es dona a això és que la producció estandarditzada taylorista dificulta les absències de la cadena i la diversificació d'horaris.

Com a punt final dels resultats de l'anàlisi, pel que fa a les bones pràctiques de conciliació, mostra que són només casos limitats i poc generalitzables en el col·lectiu íntegre d'una empresa.

4.2. Panorama a Espanya

Finalment, volem fer esment, dins l'àmbit espanyol, de la Llei per a la reforma laboral (Reial decret llei 3/2012, de 10 de febrer), que ja hem analitzat, però en el qual aprofundirem ara pel que fa a les implicacions que té per a la negociació col·lectiva.

Aquesta llei comporta, segons molts autors, un impacte negatiu important en el nostre dret laboral de l'època democràtica, i va portar a dues vagues generals quan encara no feia un any de la presa de possessió d'aquest govern. És vista per altres sectors com una peça clau dins una sèrie de mesures que el nostre país ha d'emprendre per a sortir de la crisi econòmica i generar creixement econòmic.

El rebuig al text de la reforma laboral ha estat superior al que va tenir al Congrés la reforma laboral de Zapatero, que va provocar una vaga general el 2010, que va acabar desgastant el Govern socialista. Llavors hi va haver vuit vots en contra i moltes abstencions; la reforma actual ha tingut el rebuig de gairebé tot l'arc parlamentari.

Recorden

Entre els punts més importants de la reforma laboral destaquen els següents:

- La rebaixa dels sous.
- La facilitació de l'acomiadament objectiu.
- L'eliminació de l'autorització administrativa per als acomiadaments col·lectius.
- La rebaixa del cost de l'acomiadament no justificat.
- La prioritització dels convenis d'empresa.
- La limitació de la ultraactivitat automàtica del conveni mentre es negocia el següent.

Una setmana abans d'aprovar la reforma laboral, els protagonistes de la negociació col·lectiva, patronals i sindicats, van pactar el II Acord per a l'Ocupació i la Negociació Col·lectiva, en què, entre altres qüestions, es marcava l'estructura de negociació que volien per a desenvolupar les relacions laborals. Aquest acord de negociació col·lectiva 2012-2014 garantia moderació salarial i de beneficis, i més flexibilitat per a modificar la jornada i les funcions dels treballadors. Els agents socials van exigir al Govern que respectés aquest pacte i no legislés en matèria de convenis col·lectius. Per tant, la reforma laboral trenca el que s'havia acordat, perquè modifica aquesta estructura i estableix la prevalença del conveni empresarial sobre els convenis de caràcter sectorial.

Aquesta actuació entronca amb la tradicional preferència neoclàssica dels convenis de caràcter empresarial, malgrat que la realitat no ha demostrat que sigui més adequada per als resultats del conjunt de l'economia. És una preferèn-

cia que mostra el rerefons neoclàssic de tota la reforma: la idea que l'actuació individual sempre és millor que la col·lectiva i que l'ocupació només es pot augmentar amb una reducció de costos (salarials, especialment). De la crisi d'activitat econòmica que ha provocat la situació en què ens trobem gairebé no se'n parla, i sembla que no es posa cap remei per a aturar-la.

La limitació de la ultraactivitat té efectes nocius perquè pot provocar un buit de regulació, especialment en el cas de les empreses petites subjectes a conveni sectorial i que tenen més dificultats per a negociar en l'àmbit empresarial, la qual cosa afavoreix el descredit de la negociació col·lectiva: el primer pas és la descentralització (la prevalença del conveni empresarial) i el segon és la individualització de les relacions laborals (la desaparició del conveni col·lectiu), en què el desequilibri de poders entre les dues parts és evident. Torna a aparèixer la idea d'assenyalar les institucions com els impediments al bon funcionament del mercat, en aquest cas el laboral.

I aquí és on cal recuperar la raó de ser de la negociació col·lectiva. Perquè no és un impediment per a fer que les empreses puguin ajustar les plantilles i modificar les condicions de treball de manera arbitrària, sinó que és el mitjà pel qual els protagonistes de les relacions laborals (empresaris i treballadors) pacten les condicions de treball, com volen que sigui aquesta relació.

La negociació col·lectiva és el mitjà més adequat per a equilibrar els poders a l'hora de negociar. Hi ha en joc la pau social, perquè trencar la negociació col·lectiva és trencar l'equilibri.

Jutges per a la Democràcia considera que la reforma laboral constitueix un dels atacs més grans al dret laboral i a les institucions laborals i que és injusta per diverses raons:

- Debilita el paper dels sindicats i de la negociació col·lectiva, perquè dona a l'empresari la possibilitat de modificar la retribució pactada o la possibilitat de desvinculació, no solament salarial, sinó també de la integritat del conveni, ja que en limita la ultraactivitat.
- S'ha aprovat el decret llei sense una negociació prèvia amb els agents socials.
- S'hi inclou l'acomiadament sense cap causa en el termini d'un any per als treballadors contractats en empreses de menys de cinquanta treballadors.
- Permet que l'empresari modifiqui les condicions laborals al·legant causes generalistes.

- Pot entrar en conflicte amb el dret dels ciutadans a la tutela efectiva de jutges i tribunals (article 24 de la Constitució espanyola).

Segons García, el reial decret de la reforma laboral podria ser objecte d'un recurs d'inconstitucionalitat perquè, a més d'haver estat considerat inconstitucional pels partits d'esquerreres, vulnera els articles següents de la Constitució espanyola:

- L'article 35 (dret al treball), perquè estableix un acomiadament sense causa i sense indemnització.
- L'article 37 (limita el dret a la negociació col·lectiva), perquè redueix la posició social dels sindicats.
- L'article 1.2 ("Espanya es constitueix en un Estat social i democràtic de Dret"), que García considera una vulneració fins i tot més greu que les dues precedents, perquè afecta un article dotat de més rigidesa constitucional i perquè el que vulnera és la clàusula mateixa de l'estat social del dret.

Finalment, el PSOE i Esquerra Plural (IU-ICV, EUiA i CHA) van presentar a tràmit el recurs d'inconstitucionalitat contra diversos articles de la reforma laboral, i el Ple del Tribunal Constitucional l'ha admès a tràmit.

"El actual sistema productivo demanda una mayor flexibilidad de las condiciones de trabajo con el objeto de adaptar éstas a las cambiantes necesidades del mercado laboral. En este sentido, la Negociación Colectiva juega una pieza clave para restringir o facilitar tal requerimiento".

M. J. Dilla; G. M. Sobrino (2007). "La inevitable flexibilidad de las condiciones laborales". *Cuadernos de Relaciones Laborales* (vol. 25, núm. 2, pàg. 77).

Referència bibliogràfica

J. García (2012). "La reforma laboral de Rajoy y la vulneración de la cláusula del estado social de derecho". *Sistema Digital*.

Resum

En síntesi, en aquest mòdul hem plantejat que hi ha una altra globalització possible, si per *globalització* hi entenem els processos que es presenten actualment en les societats avançades, que interconnecten el sistema productiu, comercial i financer a escala planetària. És a dir, cal escoltar les veus crítiques d'estudiosos que ens alerten de la reculada que pot produir aquest fenomen pel que fa a les condicions materials i de vida de les persones, als drets laborals i sindicals i a la mateixa configuració de l'estat del benestar tal com el coneixem.

Hem abordat aspectes relacionats amb la interdependència creixent entre els països, el concepte de *globalització* i les aportacions de diversos autors que ho han estudiat a fons. Hem vist les aportacions de Giddens sobre la mundialització, de Wallerstein sobre el sistema mundial i de Castells sobre la societat de la informació i la globalització.

La globalització es pot entendre com un procés principalment econòmic que consisteix en la creixent integració de les economies nacionals en un mercat capitalista mundial i que hauria estat afavorit pel desenvolupament de les TIC i la generalització de l'ús d'aquestes tecnologies. La globalització també s'ha d'entendre com un fenomen que afecta l'àmbit econòmic i productiu, cultural i social. Cal remarcar la situació de desigualtat i pobresa que genera el procés de globalització i la coincidència que sobre aquesta qüestió hi ha entre els qui l'estudien.

Totes les regions del món estan cada vegada més interrelacionades en un sistema econòmic mundial. I hi ha un sistema d'estratificació mundial que produeix desigualtat entre nacions i entre classes socials dins un país.

Entre els anys 2000 i 2011, a Espanya, en comparació de l'entorn de la UE, ha augmentat la desigualtat en els ingressos, entre els anys 2008 i 2011.

Partint de la definició del concepte *d'estat del benestar* com l'expressió d'un acord o pacte social entre diversos actors socials o polítics, hem tractat de la tipologia de règims d'estats del benestar d'Esping-Andersen, a partir de la qual hem analitzat el cas d'Europa i d'Espanya davant la crisi econòmica i l'actual globalització i els reptes que planteja a l'estat del benestar.

El concepte de *règim de benestar* es refereix a la manera en què es reparteix la producció de benestar entre tres esferes: l'estat, el mercat i les famílies. La tipologia de règims de benestar d'Esping-Andersen està constituïda per tres grans tipus de règims de benestar: liberal, conservador i socialdemòcrata.

El que caracteritza la situació actual és la crisi de l'estat del benestar, que no és de caràcter endogen com les precedents, sinó que és una manifestació de xocs exògens que posen en qüestió la viabilitat del mateix estat del benestar.

L'estat del benestar espanyol és una variant del model corporatiu o conservador, encara que hi ha molts autors que el qualifiquen de model mediterrani pel fet de tenir una sèrie de característiques compartides amb països del sud d'Europa, com la importància del familiarisme, la dualitat entre la generositat de beneficis contributius i les escasses prestacions assistencials, la tendència a deixar en mans de les famílies decisions i capacitats que en altres casos han estat desfamiliaritzades i un tomb cap a les persones grans.

També hem analitzat algunes possibles qüestions que cal tenir en compte amb vista a un redisseny del nostre estat del benestar, i també els reptes que la globalització li planteja.

Després hem abordat el tema de la flexibilitat i les relacions industrials. Hem definit el concepte de *flexibilitat* i n'hem indicat els tipus, i també hem definit el concepte de *flexiseguretat*, explicant els diversos significats que té i reflexionant sobre la pertinència d'implantar aquest paradigma en el cas d'Espanya. Hi ha una distància entre el paradigma ideal de flexiseguretat de Dinamarca i la realitat dels països mediterranis i les dificultats de països com Espanya i Itàlia per a conjugar un equilibri semblant entre flexibilitat laboral i seguretat. Els casos espanyol i italià no s'ajusten a les prediccions de convergència induïda des de dalt amb l'aplicació de les polítiques del paradigma de flexiseguretat.

Un altre tema de gran rellevància en relació amb la flexibilitat són les modalitats de contractació. Pel que fa als contractes temporals, van néixer amb una durada determinada però s'han fet servir en excés, fins al punt de provocar una debilitat del mercat laboral en el cas espanyol.

Finalment, en relació amb la negociació col·lectiva, hem comentat els efectes que ha comportat sobre aquesta negociació l'última reforma laboral, amb la prioritat dels convenis d'empresa, la limitació de la ultraactivitat (és a dir, la pròrroga automàtica del conveni mentre es negocia el següent) i la baixada de sous: descrèdit de la negociació col·lectiva per la descentralització i la individualització de les relacions laborals amb el desequilibri de poders que comporta entre les dues parts. Cal recuperar urgentment la raó de ser de la negociació col·lectiva, que es tracta d'un pacte entre les dues parts (empresaris i treballadors).

Bibliografia

Alonso, L. E. (2004). "La sociedad del trabajo: debates actuales. Materiales inestables para lanzar la discusión". *REIS* (núm.107, pàg. 21-48).

Carrasquer, P. (2007). "Discursos i estratègies al voltant de la conciliació de la vida laboral i familiar en la negociació col·lectiva". *Papers* (núm. 83, pàg. 13-36).

Castells, M. (1997). *La era de la informació: economía sociedad y cultura*. Vol. 1: *La sociedad red*. Madrid: Alianza.

Castells, M. (1998). *La era de la informació: economía sociedad y cultura*. Vol. 2: *El poder de la identidad*. Madrid: Alianza.

Castells, M. (2000). "Globalización, sociedad y política en la era de la información". *Bitácora* (vol. 4, núm. 1, pàg. 42-53).

Dilla, M. J.; Sobrino, G. M. (2007). "La inevitable flexibilidad de las condiciones laborales". *Cuadernos de Relaciones Laborales* (vol. 25, núm. 2, pàg. 77-93).

Esping-Andersen, G. (2011). *Fundamentos sociales de las economías postindustriales*. Barcelona: Ariel.

Eurostat.

García, J. (2012). "La reforma laboral de Rajoy y la vulneración de la cláusula del estado social de derecho". *Sistema Digital*.

Giddens, A. (1994). *Sociología*. Madrid: Alianza.

Giner, S.; Lamo, E.; Torres, C. (ed.) (1998). *Diccionario de sociología*. Madrid: Alianza.

Gómez, M. (2012, 11 de març). "Empleo incumple los plazos de la reforma para reglamentar los despidos colectivos". *El País*.

González, J. J. (2008). "Estado del bienestar y desigualdad". A: J. J. González; M. Requena (ed.). *Tres décadas de cambio social en España*. Madrid: Alianza.

Kerbo, H. R. (2003). *Estratificación social y desigualdad*. Madrid: McGraw-Hill.

La Vanguardia (2012, 15 de novembre). "El TC admite a trámite el recurso de PSOE e IU contra la reforma laboral".

Leonardi, L.; Martín, A.; Molina, Ó.; Calenda, D.; Carrasquer, P. (2011). "¿Es exportable la flexibilidad? Un estudio comparado de Italia y España" *Cuadernos de Relaciones Laborales* (vol. 29, núm. 2, pàg. 417-443).

Martínez, J. I.; Bernardi, F. (2011). "La flexibilidad laboral: significados y consecuencias". *Política y Sociedad* (vol. 48, núm. 2, pàg. 381-402).

Moreno, L. (2001). "La «vía media» española del modelo de bienestar mediterráneo". *Papers* (núm. 63 i 64, pàg. 67-82).

Pascual, R. (2012, 27 de febrer). "Las incertidumbres de la reforma laboral". *Cinco Días*.

Pascual, R. (2012, 19 de març). "Lo que la crisis se llevó (o no) de los convenios colectivos. Menos aportaciones a planes de pensiones". *Cinco Días*.

Pascual, R. (2012, 21 de març). "La mala técnica jurídica de la reforma laboral". *Cinco Días*.

Pascual, R. (2012, 23 de març). "Así quedan los despidos después de la reforma". *Cinco Días*.

Requena, M.; Rald, J.; Salazar, L. (2011). "Estratificación y clases sociales". A: *Informe España 2011: una interpretación de su realidad* (pàg. 301-366). Madrid: Fundación Encuentro.

Serraller, M. (2012, 25 de febrer). "Las cinco dudas jurídicas claves para entender la reforma laboral". *Expansión*.

Subirats, M. (2012). *Barcelona: de la necesidad a la libertad. Las clases sociales en los albores del siglo XXI*. Barcelona: Editorial UOC.

Torrero, A. (2008). "La crisis financiera internacional". Alcalá de Henares: Instituto Universitario de Análisis Económico y Social.

Tovar, F. J.; Revilla, J. C. (2012). "La institucionalización de la individualización del trabajo: el concepto de flexiguridad". *Cuadernos de Relaciones Laborales* (vol. 30, núm. 1, pàg. 235-258).

Wallerstein, I. (1995, 2-6 d'octubre). "La reestructuración capitalista y el sistema-mundo". A: *Conferència Magistral en el XX Congrés de l'Associació Llatinoamericana de Sociologia*. Mèxic.